

Տիրեացւոց (Տարաւ) եւ Մոսկուացւոց (Մուշկի) գէպ ի հարաւ ցրուիլը:

Վերջապէս սա ալ մասնանիշ ընելը որ Դեւիշ Ափարսաւէ (ՆՈՎՅԵՆ հայ. Թարգմ. Ափրսաւէ, Բ. Երբ. Դ. 9) անունը անսած աստե՛ն միայրը կը բերէ մեր Պարսուան, եւ ո՛ր թէ յետագայն Պերսիս (Պարսիս) անունը՝ Վերջապէս ամենեւեմ գոռուարութիւն չկայ այս երկու անունաց նոյն բլայուն. Ափարսաւէ անունա՛ն = յաւելուածական տառն ունենալով հանդէպ Պարսուան անունը՝ անսովոր երեւոյթ չէ: Բայց ամբողջ այս անկնոթիւնը նորերս տարակուսական հռչակուեցաւ. Հոֆմանի՝ եզրայ նոյն տեղը գտնուող ամեն անուններն — որ մարական եւ ասորեստանայ ժողովրդաց անուն կը համարուէին մինչեւ հիմայ — պաշտօնի անուն մեկնելէն ետքը՝ նորեւթ Անգրէսա (Մարտիի բերականութեան մէջ) ՆՈՎՅԵՆ ալ այս մամբ մեկնել ուղեց. Կ'առաջարկէ ՆՈՎՅԵՆ ձեւն եւ այս ձեւն ալ համոզել կերպով ՆՈՎՅԵՆ = շուրջալիւսիէ կ'ուղղէ, որով նմանապէս կ'ունենանք ասորեստանայ արձանագրութիւններէ ծանօթացեալ պաշտօնի անուն մը:

Բ. Հուրթա (Հուրթիւր)։ Սամիրասար Բ. ի տուրքերը Հառանայէ ճամբայ ելելով Հուրթիւրս եկաւ եւ երկրին Արտառէ իշխանէն հարկն առնելէն ետքը Պարսուա իշաւ. Սարգոնի որ Գլանի արձանագրութեանը մէջ կը պատմէ թէ Արտի վրայ գրաւ Աշուրայ լուծը: Տարեգր. եւն մէջ Հուրթա՛ կ'աղաղակու եւ կիշխիմ անուններուն մէջտեղը գրած եւ: Վանիւսին կասկած չկայ Հուրթա եւ Հուրթիւրս անունն նոյն բլայուն վրայ: Հուրթիւրս (ըս մասնակով) անունան հնագոյն ձեւը պիտի ըլլայ: Այս երկրի որ Հառուշայի եւ Պարսուայի մօտերը, մերձաւորապէս այս երկուքին միջեւ:

Գ. Հուրթա: Այս երկրին Սեաւ կաթողին մէջ Հառանա եւ Անգիս անունաց մէջ մասն կը ներկայանայ մեզ. ուստի Ուրմիոյ լճին արեւելակողմը կամ հարաւ-արեւելակողմն եւ Անգիսի տարեմասկողմը տեղ ճը դնելու ենք:

Դ. Տարու (Տ-թիւ)։ Սամիրամանս այս երկրէր կը յիշէ նայիրեան երկիրներու մեծ ցանկին մէջ եւ կը զնն Դինգիրդա եւ Կանի — Զ — ար երկիրներուն միջեւ: Երկրին նոյն ատենուան իշխանը կը կոչուր Բարդուա: Նոյն թագաւորն երրորդ արշաւանքին ատենը հարկ առաւ Հուրթուկուէ, Միկտիարայէ, Սուշայէ, Մանէ, Պարսուայէ եւ Տարուայէ: Այս երկիրներուն մօտերը փնտնելու ենք Տարւան. գիրքն աւելի ծղել անկարելի է:

Ե. Արթա (Աթիւ)։ Այս անունն մեր դիմացը կ'իջէ Ասորեստանցոյ թագաւորներէն երեւոյթն արձանագրութեանցը մէջ: Առաջին անգամ՝ Սագասար Բ. կը յիշէ Անգիան թագաւորութեանը Յիշ տարին հարկ առուող երկիրներուն շարքին մէջ եւ այն՝ անմիջապէս Հառանայէ եւ Հաշ-զանայէ ետքը, Սամիրամանս նուաճեալ երկիրներուն մէջ ցուցակին մէջ կը յիշէ այս երկրը Պար-

սուայէ, Ալաբրիայէ, Արդադանայէ, Նաիրիէ ետքն եւ կը յաւելու «որուն գիրքը հետաւոր է, Սարգոնի ատեն Անգիայի մէջ կ'իջէր Տերուսիան առնուով իշխան մը: Ասոր դէմ Ասորեստանի թագաւորը պատերազմի եկաւ անգիական Տուսարի գաւառին ութ մարդոցնեքն առաւ եւ 4200 հոգի գերի տարաւ հանդերձ ստացուածովք: Ըստ տաւրեգրութեանց՝ Սարգոնի թագաւորութեանը Դ տարին կ'իյնայ այս արշաւանքը՝ Պարծանաց արձանագրութեան համապատասխան տեղում մէջ՝ Անգիայի դէմ եղած արշաւանքին վրայ արուած տեղեկութիւնը մօծուած է Մանի դէմ եւ Ջիկիրասու եւ Ուիշուրի դէմ մղուած պատերազմին վրայ արուած ծանօթութեանց միջեւ: Մտադրութեան արձանի են եւ հետեւեալ տեղերը. «Ուրարտու, Մուշար, Անգիա, Ջիկիրասու», «ար Անգիան եւ Ջիկիրասուն նուաճեց», եւ վերջապէս «Մանաի, Անգիա, Ջիկիրասու»:

Անգիայի մէկ շուրտը կը կոչուէր Տուրթիւր. Տարեգրութեանց համապատասխան տեղը՝ բնագիրն աւուրած ու ջնջուած է:

Անգիա, ինչպէս եւ Մարտի բուռններուն երկիրը, Ասորեստանցոց քով ունի «հետաւոր, վերապիր, այս երկու երկիրներն ամենէն հետաւորներն էին՝ ուր մասն են Ասորեստանցիք, առաջինը գէպ ի հիւսիսային արեւելք ըլլալով, երկրորդը՝ գէպ ի հարաւային արեւելք: Մանէ նշանները կը ցուցնեն որ Անգիա ըլլալու է Պարսուայի հիւսիսակողմը կամ հիւսիս-արեւելակողմը, ըստ հետեւորդի Ուրմիոյ լճին արեւելակողմը, մերձաւորապէս Դաւաթի, Մարազայի եւ Միենսէի միջեւ տարածուող տեղը: Ինծի յարմար շինեալ այս երկրին մինչեւ Ուրմիոյ լճին հիւսիսային եզրըը (Անգաւ, Դիւսման) ջրէն: Յիման պէտք չունի՝ Նորթիս կարծիքը, որ Անգիա բնակով Հնդկաստանի Կուզեր հասկընալ:

Ձ. Պարսուայի կից էր երկիր մը, որուն առնուր դժբախտաբար Սամիրասարի կաթողին մէջէն գուրս մնացած է. այս երկրի կը վերաբերէին Պերթիս եւ Հիթիս — Դիս ամուր քաղաքները. վերջինս թերեւս համապատասխանէ Ուրուսուի (Պարսուա) Սարթիւր — քաղաքին, որուն կը հանդիպինք Վանեան արձանագրութեանց մէջ: Եթէ Սագմ. կաթով 182 յիշուած երկրին . . . Դ — Դիս՝ Անգիայի արեւմտակողմը կը գտնուէր, այն անուն մէկն ուր երկրին շաղթը պիտի ըլլայ արեւելքէն գէպ ի արեւմուտը՝ այսպէս. Անգիա, . . . Դ — Դիս, 4 երկրէր Պերթիս եւ Հիթիսուսիս քաղաքներով, Պարսուա:

(Հարաւ-արեւելք)

ՏԵՐԱԳՐԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԹԱԳՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿԱՍՏՈՐԵՆԸ

(Հարաւ-արեւելք)

Սոֆ:

Առաջիկայ ապրիլներէն ետքը՝ թէ կաթողիկոսն բերոր՝ Ծով: Տրուր գաւառին մէջ է, Կուշ գետը այն բերդին տեղն ալ նշանակել:

Այնժամի հիստային արեւմտեան կողմը
 Սեւ լեռան շղթային վրայ կը բարձրանան երկու
 սարեր, մին Պէօյիւք Սոֆ (-Մեծ Սոֆ), միւսը՝
 Քիւշիւք Սոֆ (-Փոքր Սոֆ) անունով։ Այս սա-
 րերու կողմն ու քղանցքին վրայ ցանուած են
 տանեակ մը փոքր թրքաշահ գիւղեր, պաղ
 պաղ աղբիւրներով։ Այս գիւղեր Այնժամի
 հեռի են 4 — 5 ժամ՝ Մեր բարեկեցիկ քա-
 ղաքացիներու համար Տոլոց մ'է Սոֆ. մանաւանդ
 համաճարակ հիւանդութիւններու առեւ հոս է որ
 կ'ապաստանին։

Սոֆը անձուկ իմաստ մը չունի՝ մի միայն
 գեղի մը կամ լեռի մը վրայ, այլ կ'ընդգրկէ
 տեղգրական բաւական ընդարձակ շրջանակ մը
 Տոլոց գաւառին մէջ։

Սոֆ կը տեսնուի յոյն մասնագիրներու
 Սոֆիին կամ Սոֆինէ ձեւերուն մէջ, Ինձի-
 ճեանի յիշատակութեան համեմատ. Ինձիճեան
 կը նշանցընէ այդ ձեւերը ծովք կամ Հորորորդ
 Հայք ըսուած գիւղերներուն հետ՝ եւ Զորորդ
 Հայք մէջ կ'ընէ Ծովքը, խոստովանելով
 հանդերձ թէ հնագոյն տեղեկութիւններ չու-
 նինք այս մասին։ — Ընդ Զորորդ Հայք, զի ի
 Յոֆինի, որ է Ծովք կամ Զորորդ Հայք, ան-
 ցառ զնէ Սարարոն զՏրոն, — “Ի Զորորդ
 Հայք, որոյ կողեակ ընդ ժամանակս ինչ եղեւ
 կաթողիկոսարան, չուիմք այլ ինչ տեղեկութիւն
 առ նախնիս, բայց միայն զայժմեանն, զորմէ տես
 ի Մեծ-Հայք 61 եւ ի Կ. Հ. 240, Գուցէ այս
 է յիշատակեալն, Յուստինոսի իւր. 3. ուր
 ասէ վասն Տիգրիսի թէ ի գաւառն Սոֆէնէ,
 որ է Ծովք կամ Զորորդ Հայք, ի վեր յառնէ
 եւ ի լիճս կամ ի ծովակս Եփրատայ անկանի,
 (անդ էջ 164)։” Ծովք ըսուած երկիրը կը
 տարածուէր Մշոյ երկրին արեւմտեան կողմէն
 մինչեւ Խարբերդ, Մեծ ծովքի եւ Շարունեաց
 ծովքի։ Մեծ ծովքի աւելի Եփրատի արեւելեան
 ափերուն վրայ կը տարածուէր դէպ ի հարաւ
 կենդրոն ունենալով Նիքիւրնոսը (Մարտիրոսաց
 քաղաք, Մուֆարդին)։ Թէ Յուստինոս, ըստ
 ինձիճեանի, Տիգրիսը Սոֆինէ գաւառին մէջ կը
 զնէ, անշուշտ կը յարմար Մեծ Ծովքաց. որով-
 հետեւ կարգուաց լեռներէն կը բխէ Տիգրիսին
 մէկ ձիւղը եւ կարգուաց լիւրիք մօտ են Ծովայ։
 Ծովայց միւս մասը շատ աւելի ծանօթ է
 կենդրոն ունենալով Խարբերդը։

1 Նիկիոյ Ժողովին մէջ ալ “պէ Բաւարիէ Միեռաց
 Հայք”, Խարբերդն ասկիւնած եպիսկոպոսներուն գլուխը
 կը գտնենք “Արտոփիոս Սոֆիէն” (Գր. Եփեսոսի Ինչէնի.
 2 հաւագիր Ագ. Գառնեղապարտի. Թիւ. ... էջ 27)։ Ա-
 ֆեւէ կամ Սոֆիէն նոյն բայց Զորորդ Հայքի տեղ Մեծ Հայք։

Ինձիճեան՝ յոյն մասնագիրներու Սո-
 ֆինէ կամ Սոֆէնէ կոչած երկիրները թէ եր-
 կու ծովքերէն որոնհետ կը նշանցընէ, ճշգրտ
 չէ. կամ թէ իսկապէս յուշաց Սոֆիինէ կամ
 Սոֆէնէն ճշգրտիւ որ երկիրներն են՝ սահմանած
 չէ։ Այս նկատմամբ ես ալ նոր բան մը պիտի
 չկրնամ ըսել։ Միայն դիտել պիտի տամ որ 1.
 Յուստինոսի Սոֆէնէն ու Տիգրիսը չեն կրնար
 նշանցուիլ Զորորդ Հայքի (-Ծովայց աշխարհի),
 հետեւեալաբար մեր Ծովքին հետ, “որոյ կողեակ
 ընդ ժամանակս ինչ” իւր թէ կաթողիկոսարան
 եղած ըլլայ 2. Քանի որ Սոֆինէ կամ Սոֆիէնէն
 կը գտնենք նոյն իսկ Մեծ Հայոց գաւառին մէջ
 ալ (տես) վերը գրուած ծանօթութիւնը) կրնայ
 մտածուիլ որ յոյն մասնագիրներ կամ լաւ
 չեն ճանաչար Սոֆինէին սահմանները, կամ այդ
 անուան տակ շատ ընդարձակ երկիրներ կը հաս-
 կրնան։ 3. Իրաց այս վիճակն մէջ կարելի է
 ըսել թէ Սոֆինէն մեր Տոլոցի Սոֆին հետ նոյն
 է. կամ թէ Սոֆինէ մինչեւ Եփրատացիք, Արի-
 կիոյ սահմանները կ'ընդարձակուէր։

Այս կէտերուն քննութիւնը շահեկան է
 ստուգիւ բայց թէ մեր ծրագիրը եւ թէ միջոց-
 ները թոյլ չեն տար հին աշխարհագրութեան
 այնքան մանրամասնութիւնները բերելու։

Իսկ Սոֆը, որ հիմա ծանօթ է, Տոլոց
 գաւառին արեւմտեան հիւսիսային մասը կը
 կազմէ, Այնժամի-Մարաշ տանող ճամբուն
 վրայ։ Սոֆ ընդհանրապէս լեռնաշղթայի մը
 անունն է, եւ Սեւ լեռան Տոլոց գաւառին
 մէջէն անցնող շղթային երկու սարերը կը կոչուին
 Պէօյիւք Սոֆ եւ Քիւշիւք Սոֆ (-Մեծ Սոֆ եւ
 Փոքր Սոֆ)։

Հին չէրներու աւերակներն ունի Սոֆ, որոնք
 դեռ ուշագրութիւն չեն գրուած իրենց դուզ-
 նաքեայ խառնամանքով. հոգի տակ ծածկուած
 շատ բաներ կան անշուշտ հոս։

Ծով գոյնակը կամ կաթողիկոսին բերդը,
 անտարակցոյ շինուած էր Սոֆի այն ժայռոտ
 սարերուն վրայ, ուր աւերակները կան եւ հիմայ
 խոշոր թրքերէնով մը կ'ըստի “Թէրոտ Օրուգ,
 կամ “Տէրոտ Օրուգ”։ Աւերակներ կան նաեւ
 այս բերդին առջեւ, վարը, ուր երկաթէ մանր
 խաչ մը գտնուած է։

Հիճրէթի 803 թուին, Էլ-Այնժամի
 պատմիչը, Լանկիթիմարի արշաւանքներէն իւր
 կրած վնասներն ու նեղութիւնները նկարագրելու
 առանձն գիտել կու տայ թէ ինչպէս Այնժամի
 փախան մթին եւ անձրեւոտ գիշերով եւ
 խեղճ ու կրակ երեք օր անցուցին Սոֆ լեռան

վրայ իր Բաժնի, եւ զաւկին եւ իր բարեկամներուն հետ, անշուշտ ասպնջափան յարկերու տակ (Յեւ Կիլիկիա էջ 366):

Սոֆի եւ Տոմիլքի լեռնաշղթաները կ'երկրնան մինչեւ Հռոմ: Կլայ:

Եթէ մեր Սոֆի՝ ղեկէ կապ չունի Սոֆիինէի հետ, անհասանկան չէ նոյնացընել զայն Ժողի (-Ծովք) հետ. ինչպէս որ բրիթ արդէն: Իսկ Ժող կոչումը թելադրուած ըլլայ տեղա-գրական յարմարութենէ մը, ինչպէս ըսինք վերը (էջ 284—85):

Ժողիք նշանակութիւնը Եկեղեցական պատմութեան մէջ:

Երկրագնտի անհուն մակերեւոյթի վրայ ինչ կ'արժէ փորձիկ կէտ մը: Ինչ քաղաքներ ու քաղաքարթութիւններ, բերդեր ու յիշատակարաններ, ինչ եկեղեցիներ ու խաչքարեր՝ կորած կորսուած չեն. Ծովքին խօսքը կ'ըլլայ:

Պատմագէտն ու հնախօսը այդպէս չեն խորհիր, անոնց համար նշանակութիւն ունի ամէնէն շնչին աղւսի կտորն ալ: Բայց կաթողիկոսի բերդը, Ծով կոչումն փոքրագոյն զգեալ չայ. եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ մեծ նշանակութիւն ունի՝ նոյն իսկ դարերու ետեւ պահուած իր հետաքրքրող վիճակին մէջ:

Մեր ազգ. - Եկեղեցական պատմութիւնը, իսկպէս թերի է: Մեր պատմիչները միշտ Ագամեն՝ այսինքն՝ «ձուէն», կը սկսին, եւ քննալ չեն հետաքրքրուիր գոնէ իրենց պատմութեան ամէնէն նշանաւոր գէմբերու կեանքին զխաւոր հանգոյցներով: Այսպէս չենք գիտեր զոր օր. չայ եկեղեցւոյ կաթողիկոսներուն ծնունդն ու ծագումը, տարիքը, ուսման աստիճանը, միջավայրերը, ծնողաց անունները, ձեռնադրութեան վարագանները եւն են. շատերուն գերեզմաններն իսկ անծանօթ մնացած են: Իրաւ օր ձեռագիրներու յիշատակարանները բաւական կը լուսաւորեն պատմութեան այդ միջին տեղերը. բայց անհասուն, շատ յոգնեցող եւ իր զինքը տուող աշխատութիւն մ'է այդ: Եւ նոյն իսկ իմէ մեզ հասած բոլոր ձեռագիրներու յիշատակարանները ուսումնասիրութիւն, պատմութեան շատ մը կորսուած երկիր ալ գտնուին, զեռ մեք պիտի չկրնանք գիտնալ թէ ո՞վ էր Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին մայրը, Ուսուցիչը եւն, եւն, եւն. կենսագրական այն բոլոր տեղեկութիւնները, որ այս օր անհրաժեշտ կը նկատուին ամէնէն յետին ուսանողի մը համար: չայ պատ-

միչներու այս նկատմամբ ըրած զանցառութիւններն երբեք հասնաստութեան նշանակ չեն: Կատարեալ թերութիւն մ'է այս, որուն վրայ բնաւ չեն կրցած անդրադառնալ:

Հիմայ այս իրողութիւններու հանգէպ երբ ստուգած թէ Գրիգորիս Գ. (1096) եւ Ս. Ներսէս Ընդհակ (1102) կաթողիկոսները, հոն, այդ Ծով կոչումն փոքրագոյն զգեկին մէջ աշխարհի լոյսը տեսան, Ծովքի իմաստն ու կարեւորութիւնը իրաւի պիտի բարձրանայ հետաքրքիր պատմագէտի աչքին եւ նոյն իսկ յետին ուսմիկ սրտին: Երբ գիտենք թէ քաղաք, դար հանուցը չայցը կաթողիկոսական աթոռը, Տրուքի այդ Ծովքին մէջ ապաստան գտաւ, ո՞վ պիտի չուզէր հետաքրքրուիլ թէ ինչպէս անցան այդ քսանհինգ կամ քսանվեց տարիներն: Երբ կարգանք նոյն ինքն Ընդհակը վիպական տողերուն մէջ թէ ինչպէս «հագարացի», մը իր սիրելի Մայրը, Ապիրաթը, Ծովք գտնուի շտապութեան նետահար վար ձգեց՝ խաբարայ «շխտական», ի մը դաւադրութեան: թէ մեզի ծանօթ գէպերէն երբ գիտենք Գրիգոր Վկայասելի գագաղը Ծովքի մէջ ամիպիցեալ Կարմիր վանքն ետքը, զեռ վերջնապէս Հռոմ-Կլայ չփոխարկուած: Եւ թէ վերջապէս մեր տեղեկան եւ հայրենի աւանդութիւնը գգուենք, որուն համեմատ Սրբալոյս միւսուն իսկ օրհնուած է Տրուք, հարկաւ Ծովքի մէջ, եւ Պահլաւունի երիտասարդ կաթողիկոսին կաթողիկոսութեան սկիզբը: 1

Հնչլ մը գէպերը, ահա, որ կարեւոր տեղ եւ նշանակութիւն ունին եկեղեցական պատմութեան մէջ: Ո՞գիտէ, ինչեր կան արդեօք ծածկուած մագաղաթներու վրայ կամ հողին տակ:

(Ըրգու-նիլի):

Բ.

1 Ընդհակ էջ 552—555.

2 Ը. Կրգ. էջ 43. 487.

3 Քանի որ այսպիսի աւանդութիւն մը հաստատուն է եւ նոյն իսկ միւսունի կաթողիկոս Գրիգորիւն անժխտելի է, ինչպէս որ քիչ մ'ենքը պիտի տեսնենք, էթէ Պահլաւունաց միւսունորհմէք կաթողիկոսը չէ այդ գոնէ պէտք է ըլլայ Վիլիկոյ կաթողիկոսներէ անէ ձեկուշը, որոնք 1441 յոտալ եւ ետք բաւական վատարեդի կեանք մ'անցուցին: Այն տանի հարկ կ'ըլլայ աւանդութիւնը կենդանացնել Տրուքի Ս. Գրգոր վանքը, որուն ամբողջ քողած է առ այժմ՝ մը հետաքրքրութեան հանգէպ:

